

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ
ΣΥΛΛΟΓΕΣ
ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ
ΕΓΓΡΑΦΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

Πρακτικά της επιστημονικής Ημερίδας για τα 20χρονα
(1997-2017) της Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας
Θεσσαλονίκη, 19 Οκτωβρίου 2017

Επιμέλεια: Ευθύμιος Κ. Λίτσας

Θεσσαλονίκη 2020

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
ΓΙΑ ΤΑ 20ΧΡΟΝΑ (1997-2017)
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βιβλιοθήκες και Συλλογές
χειρογράφων και εγγράφων
στην Ελλάδα:
Παρελθόν, παρόν και μέλλον

Πρακτικά της επιστημονικής Ημερίδας
για τα 20χρονα (1997-2017) της
Ελληνικής Παλαιογραφικής
Εταιρείας

Θεσσαλονίκη, 19 Οκτωβρίου 2017

Επιμέλεια: Ευθύμιος Κ. Λίτσας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος:	Ευθύμιος Λίτσας
Αντιπρόεδρος:	Ιωάννης Κόκκωνας
Γραμματέας:	Κωνσταντίνος Δολμάς
Ταμίας:	Νικόλαος Τουτός
Έφορος Βιβλιοθήκης – Αρχείου:	Μυρτώ Μαλούτα
Ειδικών καθηκόντων:	Στέφανος Ζιώγας
Σύμβουλος:	Δέσποινα Τσούγκα- Παπαστάθη

Επιμέλεια έκδοσης:
Κυριάκος Φραγκούλης

ISBN 978-960-88303-4-9

© 2020, Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ολόκληρου ή μέρους του παρόντος βιβλίου με οποιοδήποτε μέσο, χωρίς τη γραπτή άδεια της *Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας* και του εκδότη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ*

Πρόγραμμα της Ημερίδας	7
Χαιρετισμός του Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφικῆς Ἑταιρείας	9
Χαιρετισμός του Διευθυντοῦ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν	13
Εὐθύμιος Κ. Λίτσας <i>Συλλογές χειρογράφων – παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ἡ περίπτωση τῶν συλλογῶν τῆς Θεσσαλονίκης</i>	17
Γεώργιος Σταυράτης <i>Ἡ συλλογὴ χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἀπολογισμὸς δράσεων καὶ διαδικασιῶν μετέβασης</i>	39
Ζήσης Μελισσάκης <i>Χειρόγραφα στὸ Ἅγιον Ὅρος Ἐνεστῶσα κατάσταση καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ μέλλον</i>	51
Χαρίτων Καρανάσιος – Δημήτριος Σκρέκας <i>Συλλογὲς ἑλληνικῶν χειρογράφων Δυτικῆς Μακεδονίας: Ἡ Βιβλιοθήκη Κοζάνης καὶ ἄλλων πόλεων καὶ μονῶν</i>	65
Κωνσταντῖνος Μ. Παπαδάκης – Μανόλης Σ. Πατεδάκης <i>Συλλογὲς χειρογράφων στὴν Κρήτη σήμερα. Ἔρευνα καὶ προοπτικὲς</i>	101

* Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ὀρθογραφία τῶν κειμένων φέρουν οἱ συγγραφεῖς.

- Νέστωρ Μπαμίδης
Η πρόσβαση στις συλλογές χειρογράφων και εγγράφων των Γ.Α.Κ. Νέες τεχνολογίες και νέα ήθη; 131
- Αλίκη Δ. Νικηφόρου
Σκιαγράφημα της ιστορίας, του περιεχομένου και του εκσυγχρονισμού των επτανησιακών Αρχείων 151
- Λάμπρος Βαρελάς
Αρχεία νεοελλήνων λογοτεχνών: εποπτική περιγραφή των διαθέσιμων συλλογών και ερευνητικές χρήσεις τους 207

Πρόγραμμα της Ημερίδας*

1η Συνεδρία, Πρόεδρος: Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη

- 9.00 Σίμος Πασχαλίδης, *Χαιρετισμός*
- 9.30 Ευθύμιος Κ. Λίτσας, *Χαιρετισμός και εισαγωγή στο θέμα της Ημερίδας «Συλλογές χειρογράφων. Παρελθόν, παρόν και μέλλον»: Η περίπτωση των συλλογών της Θεσσαλονίκης*
- 10.00 Ζήσης Μελισσάκης, *Χειρόγραφα στο Άγιον Όρος. Ενεστώσα κατάσταση και καθ' οδόν προς το μέλλον*
- 10.30 Γεώργιος Σταυράτης, *Η συλλογή χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Απολογισμός δράσεων και διαδικασιών μετάβασης*
- 11.00 Διάλειμμα

*

2η Συνεδρία, Πρόεδρος: Σίμος Πασχαλίδης

- 11.30 Μανόλης Πατεδάκης – Κωνσταντίνος Παπαδάκης, *Συλλογές χειρογράφων στην Κρήτη. Έρευνα και προοπτικές*
- 12.00 Δημήτριος Σκρέκας – Χαρίτων Καρανάσιος, *Συλλογές χειρογράφων Δυτικής Μακεδονίας: Η Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης και οι βιβλιοθήκες των άλλων πόλεων*
- 12.30 Αγαμέμνων Τσελίκας, *Η διδασκαλία της Ελληνικής Παλαιογραφίας***

Μεσημβρινή διακοπή

* Το πρόγραμμα καταχωρίζεται εδώ, όπως εφαρμόστηκε τελικά.

** Οι κκ. Αγαμέμνων Τσελίκας και Κρίτων Χρυσοχιώδης δεν παρέδωσαν τις ανακοινώσεις τους και ως εκ τούτου αυτές δεν δημοσιεύονται.

3η Συνεδρία, Πρόεδρος: Γιώργος Κεχαγιόγλου

- 17.00 Κρίτων Χρυσοχοϊδης, *Τα Αγιορειτικά αρχεία από την εποχή των «γραμματοφυλάκων» στην εποχή των αρχειονόμων*
- 17.30 Λάμπρος Βαρελάς, *Αρχεία νεοελλήνων λογοτεχνών: εποπτική περιγραφή των διαθέσιμων συλλογών και ερευνητικές χρήσεις τους*
- 18.00 Νέστωρ Μπαμίδης, *Η πρόσβαση στις συλλογές χειρογράφων και εγγράφων των Γ.Α.Κ. Νέες τεχνολογίες και νέα ήθη (;)*
- 18.30 Αλίκη Δ. Νικηφόρου, *Σκιαγράφημα της ιστορίας, του περιεχομένου και του εκσυγχρονισμού των επτανησιακών Αρχείων*

Λήξη εργασιών Ημερίδας

Δεξίωση

Ζήσης Μελισσάκης

Χειρόγραφα στὸ Ἅγιον Ὄρος Ἐνεστῶσα κατάσταση καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ μέλλον

Κάθε ἔκθεση μὲ ἀντικείμενο τὴν κατάσταση τῶν ἀγιορειτικῶν συλλογῶν χειρογράφων ἰσοδυναμεῖ μὲ περιδιάβαση στὴ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἑλληνικῶν κωδίκων στὸν κόσμο, μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες, ἀλλὰ καὶ τὶς πλουσιότερες ὡς πρὸς τὴν ποικιλία καὶ τὴν παλαιότητα τοῦ περιεχομένου. Μὲ μαρτυρίες γιὰ παρουσία κωδίκων στὸν Ἅθωνα ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἴδρυσης τῆς μοναστικῆς του πολιτείας¹, ὁ ὄγκος τῶν χιλιάδων τόμων ποὺ γνωρίζουμε σήμερα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συσσώρευσης, ὀργάνωσης, ἀλλὰ καὶ μεγάλων ἀπωλειῶν, αἰώνων, κάτι ποὺ ἰσχύει σχεδὸν γιὰ κάθε ὀρθόδοξη μονή. Ἐπίσης, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε μονή, ἡ συσσώρευση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀρχὴ –καὶ τὴν αἰτία– της τόσο στίς

¹ Πέρα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη, ἰδρυτὴ τοῦ ἀθωνικοῦ κοινοβιατισμοῦ, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ὅτι ἦταν καὶ κωδικογράφος, τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας φαίνεται ὅτι ἐργάσθηκε ὡς ἀντιγραφεὺς καὶ ὁ μοναχὸς Ἰωάννης. Βλ. E. LAMBERZ, *Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453*, στό: *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice* (18-25 settembre 1988), ἐπιμ. G. CAVALLO – G. DE GREGORIO – M. MANIACI, τ. I-II [Biblioteca del “Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell’Università di Perugia” 5], Spoleto 1991, τ. I, σ. 25-78, ἐδῶ 30-35. — J. IRIGOIN, *Pour une étude des centres de copie byzantins (suite)*, *Scriptorium* 13.2 (1959) 177-209, σ. 196-200.

ανάγκες και στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν μοναχῶν (καθημερινές λειτουργικές πράξεις, συνεχή προσπάθεια ἀτομικῆς πνευματικῆς βελτίωσης μέσω τῆς κατὰ μόνας ἀνάγνωσης, ἰδιαίτερες λόγιες ἀναζητήσεις ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν) ὅσο και σὲ ἀνεξάρτητους ἀπὸ τὴ βούληση τῶν ἰδρυμάτων παράγοντες ποὺ συνοφίζονται στὶς κάθε εἴδους δωρεές πρὸς αὐτά. Ὡς πρὸς τὰ μέσα ἀπόκτησης τῶν κωδίκων, αὐτὰ γιὰ ἀκόμη μία φορὰ δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συναντοῦμε σὲ μονές ἐκτὸς Ἐθῶνα: ἀντιγραφὴ ἀπὸ μοναχοὺς κωδικογράφους, ἀφιερώσεις πιστῶν, κληροδότηση ἀπὸ μοναχοὺς, ἀγορές, ἀνταλλαγές, τυχαῖες μετακινήσεις. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο ποὺ καθιστᾷ ξεχωριστὲς τὶς ἀθωνικὲς συλλογές και τοὺς προσέδωσε αἴγλη, τὴν ὁποία ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα παρατηροῦμε νὰ ξεπερνᾷ τὸν χῶρο τῆς Ἀνατολῆς και νὰ διαδίδεται στὴ Δύση, γιὰ νὰ ἀποκτήσει στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες διαστάσεις θρύλου, εἶναι ἀσφαλῶς τὸ μέγεθός τους, ἂν και στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ μία ἐνιαία συλλογὴ, ἀλλὰ γιὰ συνάθροιση πολλῶν βιβλιοθηκῶν, ποὺ ὅμως ἐντάσσονται στὸν ἴδιο ἀπομονωμένο –γιὰ τοὺς ξένους– και μυστηριώδη κόσμο τοῦ Ἐθῶνα. Ἐπίσης, εἶναι ἡ παλαιότητα τῆς διαδικασίας συγκρότησης τῶν συλλογῶν και ἡ ἀδιάλειπτη συνέχειά της μέσα στὸν χρόνο, καθῶς, φυσικά, και ἡ ποιότητα τοῦ περιεχομένου τους, δεδομένης τῆς κατὰ καιροὺς παρουσίας στὸ Ὅρος σημαντικῶν πνευματικῶν μορφῶν, ἀλλὰ και τῆς ἀκτινοβολίας τῆς πολιτείας, ποὺ προσέλκυσε δωρεές ἐξαιρετικῶν κωδίκων πρὸς τὶς μονές.

Θεωρήσαμε χρήσιμο νὰ προτάξουμε αὐτὲς τὶς γενικὲς παρατηρήσεις, ἐπειδὴ θὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν χειρογράφων και στὴν ἔκθεση τῆς σημερινῆς κατάστασής τους, ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε, ὄχι ὡς κάτι στατικῶν, ἀλλὰ ὡς μέρους μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο συνεχίζεται ἔως σήμερα. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐξέτασή μας ὀφείλει νὰ ἀναζητήσει ὄχι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο βρίσκονται οἱ

βιβλιοθήκες, ἀλλὰ αὐτὸ στὸ ὅποιο ἔφθασαν καὶ ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὅποιο ὀδεύουν.

Ἡ ἀνάλυση εἶναι χρήσιμο νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὰ ποσοτικά δεδομένα. Τὸ 1995 ὁ Jean-Marie Olivier, στὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ γνωστοῦ *Répertoire* τοῦ Marcel Richard, σημείωνε στὸν ὑπολογισμό τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ κωδίκων τῶν μισῶν ἀγιορειτικῶν συλλογῶν μόνο ἓνα ἐρωτηματικό, ἐνδεικτικὸ τῆς ὀμιχλώδους κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀκόμη². Ἄν καὶ οἱ μνημειώδεις ἐργασίες τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδη καὶ τῶν Λίνου Πολίτη καὶ Μανούσου Μανούσακα ἀπείχαν χρονικὰ ἀπὸ ἓνα αἰῶνα ἕως εἴκοσι περίπου ἔτη, ὁ ἀριθμὸς τῶν τόμων ποὺ φυλάσσονταν στὶς μονὲς παρέμενε ἐν πολλοῖς ἄγνωστος³. Ἡ ἴδια θολὴ εἰκόνα ἀποτυπώθηκε ἀργότερα καὶ στὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἄλλης προσπάθειας. Τὸ 2015 τὸ Institut de Recherche et d'Histoire des Textes τοῦ γαλλικοῦ Centre National de la Recherche Scientifique, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος *Diktyon* προσπάθησε νὰ προσδώσει ἓναν σταθερὸ καὶ μοναδικὸ κωδικὸ –ἓναν αὐξοντα ἀριθμὸ– σὲ κάθε ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἀνὰ τὸν κόσμον καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ συγκρότησε μία βάση δεδομένων, στὴν ὁποία εἰσήγαγε μία στοι-

² J.-M. OLIVIER, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard. Troisième édition entièrement refondue* [Corpus Christianorum], Turnhout 1995, σ. 324-349. Συγκεκριμένο ἀριθμὸ κωδίκων –ἂν καὶ ἀβέβαιο σὲ πολλὰ περιπτώσεις– σημείωσε ὁ Olivier γιὰ τὸ Πρωτάτο, γιὰ τὶς μονὲς Βατοπεδίου, Δοχειαρίου, Ἐσφιγμένου, Ζωγράφου, Κουτλουμουσίου, Κωνσταμονίου, Ἐηροποτάμου, Παντοκράτορος, Σίμωνος Πέτρας, Χιλανδαρίου, καθὼς καὶ γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς σκῆτες.

³ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. I-II, Cambridge 1895, 1900. — Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ – ΑΡΚΑΔΙΟΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 1], Paris 1924. — ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ – Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει)* [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 2-3], Paris 1925. — Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ – Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους* [Ἑλληνικά, Παράρτημα 24], Θεσσαλονίκη 1973.

χειώδη έγγραφη για κάθε ένα από αυτά⁴. Οί άγιορειτικοί κώδικες σέ αὐτὴ τὴ βάση καλύπτουν τοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ 18.030 ἕως τὸ 32.225, καὶ μαζὶ μὲ ἀρκετοὺς ἐμβόλιμους ἀριθμοὺς κατεγράφησαν συνολικὰ 14.703 χειρόγραφα. Πρόσφατα, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ συμπληρώματος τοῦ *Répertoire* οἱ γνώσεις μας ἐμφανίσθηκαν βελτιωμένες⁵. Στὴ νέα αὐτὴ καταγραφή ἀναφέρονται τὰ μεγέθη συλλογῶν, γιὰ τὶς ὅποιες ἕως τώρα δὲν ὑπῆρχαν ἀσφαλεῖς ἢ δὲν ὑπῆρχαν καθόλου πληροφορίες, γιὰ ἄλλες τὰ μεγέθη διαφοροποιοῦνται σὲ σχέση μὲ αὐτὰ ποὺ γνωρίζαμε (σχεδὸν πάντα αὐξημένα), ἐνῶ γιὰ λίγες συνεχίζει νὰ μὴν ἀναφέρεται σχεδὸν κανένας συγκεκριμένος ἀριθμὸς (λ.χ. γιὰ τὴ Σκήτη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα). Ὡστόσο, καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἀβεβαιότητα εἶναι ἐμφανῆς σὲ πολλὰ σημεῖα, ἀφοῦ συχνὰ ἀκόμη καὶ ἀκριβῆ ἀριθμητικὰ δεδομένα ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα προερχόμενα ἀπὸ διαφορετικὴ πηγὴ (λ.χ. προκειμένου γιὰ τὴ Μονὴ Σταυρονικήτα). Πάντως, μὲ βάση τὰ νεώτερα στοιχεῖα τοῦ συμπληρώματος (καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ δὲν ὑπάρχουν τέτοια, χρησιμοποιώντας αὐτὰ τῆς ἔκδοσης τοῦ 1995), ὑπολογίσαμε ὅτι τὸ σύνολο τῶν κωδίκων τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν κυμαίνεται μεταξὺ 15.787 καὶ 16.525, ἀριθμὸς σημαντικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τὰ 12.000 περίπου ποὺ συνηθίζαμε νὰ δεχόμεστε παλαιότερα⁶.

Ὡστόσο, καὶ αὐτὲς οἱ προσεκτικὲς μετρήσεις δὲν ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικότητα, παρὰ μόνο κατὰ προσέγγιση. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μας στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος *Ἀθωνικὴ Ψηφιακὴ Κιβωτός*, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ

⁴ Γιὰ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ βλ. <http://www.diktyon.org/en/identifiants-du-reseau/manuscrits/> (τελευταία ἐπίσκεψη στὶς 4 Μαΐου 2020). Βάση γιὰ τὴ συνολικὴ αὐτὴ καταγραφή ὑπῆρξαν τὰ δεδομένα τῶν διαθέσιμων καταλόγων καὶ ἀπλῶν μαρτυριῶν.

⁵ J.-M. OLIVIER, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, τ. I-II [Corpus Christianorum], Turnhout 2018, σ. 473-551.

⁶ Ἡ μόνη συλλογὴ ποὺ δὲν ἐλήφθη ὑπόψιν στὸν ὑπολογισμό μας, εἶναι ἐκεῖνη τῆς Σκήτης τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα.

ὁποίου τὸ 2016 ἐπισκεφθήκαμε ὀρισμένες βιβλιοθήκες καὶ μεταξὺ ἄλλων προσπαθήσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε τὸν ἀκριβῆ ὄγκο τοῦ χειρόγραφου περιεχομένου τους⁷. Ἄν καὶ τὸ ἐγγεῖρημά μας δὲν εἶχε πάντα ἐπιτυχία, παρατηρήσαμε ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις οἱ πραγματικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι ἀρκετὰ μεγαλύτεροι ἀπὸ ἐκείνους τῶν τελευταίων καταγραφῶν. Γιὰ παράδειγμα στὴ Μονὴ Σταυρονικήτα τὸ γαλλικὸ ἐρευνητικὸ ἴνστιτούτο ὑπολογίζει 227 χειρόγραφα, ὁ Olivier στὸ πρόσφατο συμπλήρωμά του 206-216, τὴ στιγμή ποῦ ἡ αὐτοψία μας ἔδειξε 313, σὺν κάποιες ἀκόμη φυλλάδες. Στὴ Μονὴ Ξενοφώντος ἡ διαφορὰ εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικὴ: 263 κώδικες σύμφωνα μὲ τὸ IRHT, 600 περίπου κατὰ τὸ συμπλήρωμα τοῦ Olivier, περίπου 700 μετρήθηκαν κατὰ τὴν αὐτοψία⁸. Παρόλα αὐτά, σὲ μερικὲς ἰδανικὲς περιπτώσεις, ὅπως αὐτὲς τῶν Μονῶν Σίμωνος Πέτρας καὶ Ἐηροποτάμου, χάρη στοὺς νέους καὶ στοὺς συμπληρωματικὸς καταλόγους διαθέτουμε πλέον ἀσφαλῆς ἀριθμούς⁹.

Οἱ δυσκολίες ὑπολογισμοῦ τοῦ ἀκριβοῦς ὄγκου τοῦ χειρόγραφου πλούτου κάθε μονῆς προέρχονται ἀπὸ διάφορες πηγές. Ἐνί-

⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἱστοσελίδα τοῦ προγράμματος (<<http://www.athoskivotos.eu>>) βλ. πλέον τὴ νέα <<https://repository.mountathos.org>>, ὅπου καὶ τὸ ἀποθετήριο τοῦ ἔργου, ὅπου ὅμως ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κωδίκων ἐκτιμᾶται σὲ 15.000 περίπου (τελευταία ἐπίσκεψη στὶς 18 Ἰουνίου 2020).

⁸ Οἱ ἀριθμοὶ στὴ μονὴ αὐτὴ φθάνουν τοὺς 772, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀρκετὰ σλαβωνικὰ χειρόγραφα καὶ ταξινομικοὶ ἀριθμοὶ ποῦ στὴν πραγματικότητα εἶναι κενοί.

⁹ Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἱερὰ Μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων*, Ἅγιον Ὄρος 2012. — ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΕΗΡΟΠΟΤΑΜΗΝΟΣ – Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἱερᾶς Μονῆς Ἐηροποτάμου Ἁγίου Ὄρους (426-557)*, Θεσσαλονίκη 2012. — ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΕΗΡΟΠΟΤΑΜΗΝΟΣ – Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Νέα χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἐηροποτάμου*, στὸ: *Lemmata. Beiträge zum Gedenken an Christos Theodoridis*, ἐπιμ. ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΙ κ.ἄ., Berlin – Boston 2015, σ. 550-575. Βλ. καὶ Ε. ΛΙΤΣΑΣ, *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἐηροποτάμου (β' ἔκδοση)*, *Τεκμήριον* 10 (2011-2012) [=Μνήμη Σπύρου Ἀσωνίτη 1947-2012] 123-186.

οτε είναι τὸ γεγονός τῆς ἀπόδοσης ἐνιαίου ἀριθμοῦ γιὰ τὰ ἑλλη-
νικά καὶ ξενόγλωσσα χειρόγραφα, ὅπως λ.χ. στὴ Μονὴ Ἁγίου Παύ-
λου, ὅπου μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν ἐντοπίζονται καὶ ἀρκετὰ ρουμα-
νικά, μὲ τελικὸ σύνολο 494 περίπου κώδικες. Ἐπίσης οἱ πολλα-
πλοὶ ταξινομικοὶ ἀριθμοὶ –παλαιοὶ καὶ νέοι, τῆς μονῆς καὶ τοῦ
καταλόγου τῆς, τῆς γενικῆς κατάταξης ἢ μόνων τῶν μουσικῶν, τῆς
βιβλιοθήκης ἢ ἄλλων χώρων φύλαξης, ὅπως τοῦ Τυπικαριοῦ, τοῦ
Σκευοφυλακίου κ.λπ.– προκαλοῦν συχνὰ σύγχυση, ἢ ὅποια μπορεῖ
νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνο μὲ τὴ σύνταξη πινάκων ἀντιστοιχιῶν¹⁰.
Ἐξάλλου ἀρκετὰ συχνὰ παρατηρεῖται ἐνταξὴ μεταξὺ τῶν φιλολο-
γικῶν κωδίκων καὶ ἀρχεακοῦ ἢ καὶ ἐντυπου ὕλικου ἢ καὶ τὸ ἀντί-
θετο¹¹, γεγονός πού, ὅταν διαπιστωθεῖ ἀπὸ τοὺς βιβλιοθηκάρους,
διορθώνεται μὲ μεταφορὰ στὴ λογικὴ του θέση, μὲ συνακόλουθη
διατάραξη τῆς εἰκόνας τῆς συλλογῆς («κενοὶ» ἀριθμοί, ἀριθμοὶ μὲ
ὑποδιαρέσεις ἢ ξαφνικὴ αὔξηση τοῦ ὄγκου τῆς συλλογῆς κ.λπ.).

Τὸ εὐτυχές, ὡστόσο, γεγονός πὸ ἐμποδίζει τὴν ὀριστικοποί-
ηση τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων εἶναι ὅτι οἱ ἀγιορειτικὲς συλ-
λογές παραμένουν ζωντανοὶ ὀργανισμοί, πὸ συνεχίζουν νὰ
ἐμπλουτίζονται μὲ κώδικες προερχόμενους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον
ἀπὸ κελλιά, καλύβες ἢ καθίσματα πὸ ἐρημώνουν, ἀλλὰ καὶ πα-
ρεκκλήσια, τῶν ὁποίων τὰ κειμήλια μεταφέρονται γιὰ ἀσφάλεια
στὴν κυρίαρχη μονή, χωρὶς πάντως νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐξεύρεση
νέων τόμων πὸ λανθάνουν, ἀκόμη καὶ μέσα σὲ αὐτή¹². Βεβαίως

¹⁰ Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν Μονῶν Διονυσίου καὶ Γρηγορίου,
ὅπου νέοι καὶ παλαιοὶ ταξινομικοὶ ἀριθμοὶ βρίσκονται σὲ χρῆση. Βλ. OLIVIER,
Répertoire (ὁ.π. σημ. 2), σ. 332-333.

¹¹ Γιὰ παράδειγμα, στὴ Μονὴ Ἰβήρων μέχρι τὸ 1991 διακόσια χειρόγραφα φυ-
λάσσονταν μαζί μὲ τὰ ἐντυπα τῆς μονῆς. Βλ. ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΙΒΗΡΙΤΗΣ, Ἱστορικὸ
περίγραμμα τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβή-
ρων, στό: Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρο-
γράφων*, τ. Ι: (1-100), Ἁγιον Ὄρος 1998, σ. 237-252, ἐδῶ 252.

¹² Αὐτὸ συνέβη στὴ Μονὴ Βατοπεδίου τὸ 1986, ὅταν κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἐργασιῶν
στὴ στέγη τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀνακαλύφθηκε ποσότητα

στὸ μέλλον τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀναμένεται νὰ ἐξασθενήσει, ὅταν πλέον θὰ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στίς κεντρικὲς βιβλιοθήκες τῶν μονῶν ὅλοι οἱ κώδικες, ὅποτε μόνη πηγὴ ἐμπλουτισμοῦ τους θὰ εἶναι τυχὸν νέες ἔξωθεν προσκτήσεις.

Μία τελευταία αἰτία ποὺ ἐπιτείνει τὴ δυσκολία προσδιορισμοῦ τοῦ ἀριθμοῦ κωδίκων κάθε συλλογῆς συνδέεται μὲ τὸ δεύτερο σημεῖο τῆς ἔκθεσῆς μας· πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ εἶδος τῶν χειρογράφων. Ἦδη οἱ Α. Πολίτης καὶ Μ. Μανούσακας εἶχαν παρατηρήσει ὅτι οἱ περισσότεροι κώδικες ποὺ καταγράφηκαν μετὰ τοὺς Σπ. Λάμπρο καὶ Σ. Εὐστρατιάδη ἦταν ὄχι ἀπλῶς μεταγενέστεροι, ἀλλὰ νεώτατοι, τοῦ 19ου-20ου αἰῶνα¹³. Στὴν παρατήρηση αὐτὴ σήμερα θὰ προσθέταμε ὅτι συχνὰ πρόκειται ὄχι γιὰ ὀλόκληρους τόμους, ἀλλὰ γιὰ σπαράγματα, ὄχι γιὰ βιβλία, ἀλλὰ γιὰ τετράδια σχολικοῦ τύπου, ὄχι γιὰ πλήρη κείμενα, ἀλλὰ γιὰ σημειώσεις μοναχῶν καὶ μάλιστα μὲ ἀμφίβολη φιλολογικὴ ἀξία, καθὼς συνήθως προέρχονται ἀπὸ ἔντυπα ἢ ἀπὸ συγγραφεῖς ἀσήμαντους. Ἡ συζήτηση γιὰ τὸ ἂν ἕνα σπάραγμα μπορεῖ νὰ λάβει χωριστὸ ταξινομικὸ ἀριθμὸ ἢ ἂν ἕνα σχολικὸ τετράδιο γραμμένο μὲ στυλὸ διαρκείας ἀξίζει νὰ ὀνομάζεται χειρόγραφο εἶναι γνωστὴ. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία ἐδῶ εἶναι ὅτι ἔχοντας συνήθως στὸν νοῦ μας τίς σημαντικὲς βιβλιοθήκες βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων, καταλήγουμε εἴτε νὰ δυσπιστοῦμε ὡς πρὸς τὴν ἀξία τοποθέτησης στὸ ράφι τέτοιων χειρογράφων εἴτε νὰ τὰ θεωροῦμε χωριστὸ, ὑποδεέστερο τμήμα τῶν «πραγματικῶν» συλλογῶν, οἱ ὁποῖες στὴν οὐσία τελειώνουν μὲ τοὺς παλαιότερους τόμους τοῦ καταλόγου τῶν Πολίτη – Μανούσακα. Ὡστόσο, ἂν γιὰ τὸν σημερινὸ φιλόλογο καὶ παλαιογράφο τὰ τετράδια λ.χ. βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν Ἀγιορειτῶν τοῦ 19ου-20ου αἰῶνα δείχνουν

χειρογράφων καὶ σπαραγμάτων ἀπὸ χειρόγραφα. Βλ. Φ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου, στί: *Λόγιοι καὶ λογιόσύνη στὸ Ἅγιον Ὄρος*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 88.

¹³ ΠΟΛΙΤΗΣ – ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι* (ὀ.π. σημ. 3), σ. ιβ'.

ἀδιάφορα, πιθανότατα αὐριο θὰ ἀποτελέσουν χρήσιμη πηγή γιὰ τὴ μελέτη τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὸν Ἄθωνα, ἀλλὰ καὶ τῆς συνέχισης τῆς ἀντιγραφικῆς παράδοσης τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἐξάλλου, ὁ χειρόγραφος πλοῦτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, βάσει καὶ τῆς πορείας συσσώρευσής του, ποὺ περιγράψαμε στὴν ἀρχή, ἱεραρχεῖται εἰδολογικά, μὲ τὰ λειτουργικά, θεολογικά καὶ μουσικά ἔργα στὴν κορυφή, τὰ νομοκανονικά στὴ συνέχεια καὶ ἀκολουθῶς τὰ ἔργα ἔξωθεν παιδείας, κάτι ποὺ δὲν ἀλλάζει στὶς νεώτερες προσθήκες τῶν βιβλιοθηκῶν, ἀλλὰ μᾶλλον διευρύνεται μὲ τὴν ἔνταξη σὲ αὐτὲς καὶ κειμένων ἢ σημειώσεων ἀνώνυμων Ἀγιορειτῶν. Ἐν ὀλίγοις πιστεύουμε ὅτι ὅλα τὰ χειρόγραφα μπορεῖ νὰ εἶναι «μοναδικά», ἐὰν ἐξεταστοῦν ἀπὸ τὴν κατάλληλη ὀπτική γωνία.

Ἀκολουθῶς ἐρχόμαστε στὸ θέμα τῶν συνθηκῶν διαφύλαξης. Οἱ βιβλιοθηκὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ τὴν ἵδρυσή τους ἀκολούθησαν μίαν ἀργὴ ἐξελικτικὴ πορεία, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀπλῶς ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ τόμων διάσπαρτων σὲ μικρὲς ομάδες ἑντὸς τῆς μονῆς, σὲ μέρη ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη ἀνάγνωσης (λ.χ. σὲ ἐρμάρια στὸ Καθολικό, στὰ παρεκκλήσια, στὴν Τράπεζα καὶ ἄλλοῦ) ὁδήγησε στὴ συγκέντρωση καὶ φύλαξή τους σὲ ἀσφαλεῖς χώρους¹⁴. Τέτοιοι ὑπῆρξαν καταρχὴν τὰ Κατηχούμενα, τὰ ὁποία ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα μαρτυρεῖται ὅτι στέγαζαν τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, καὶ ἔκτοτε παρέμειναν ὡς ἡ κατεξοχὴν ἀθωνικὴ βιβλιοθήκη μέχρι τὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἐνίστε μὲ παράλληλη χρῆση καὶ τοῦ Σκευοφυλάκιου ἢ τοῦ Τυπικαριοῦ, ὁπότε συμπεραίνουμε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν περιπτώσεις δύο βιβλιοθηκῶν, μίαν γιὰ τοὺς καθημερινῆς χρῆσης τόμους καὶ μίαν μὲ τοὺς περισσότερο πολύτιμους, γιὰ ἐπίσημες περιστάσεις. Ἀργότερα (τὸ 1867 στὸ Βατοπέδι, ἀρκετὰ νωρίτερα στὶς Μονὲς Παντοκράτορος καὶ Μεγί-

¹⁴ Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀθωνικῶν βιβλιοθηκῶν βλ. Ζ. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, Βιβλιοθηκὲς τῶν ἱερῶν μονῶν. Τεκμήρια λατρείας καὶ λογιόσυνης. Ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ καὶ χώροι φύλαξης κειμηλίων, στί: *Λόγιοι καὶ λογιόσυνη* (ὀ.π. σημ. 12), σ. 74-82 μὲ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

στης Λαύρας, ἀλλὰ καὶ γενικευμένα μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Σιμωνόπετρας τὸ 1891) ὡς πλέον ἀσφαλῆς τόπος προτιμᾶται ὁ πύργος κάθε μονῆς, καθὼς μάλιστα ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ἀρχίζει ἡ διάκριση χειρογράφου – ἐντύπου καὶ ὡς πρὸς τὴ φύλαξή τους¹⁵.

Στὶς ἡμέρες μας πλέον δὲν ἔχει τόση σημασία ἡ ἐπιλογή τοῦ τόπου –ἢ σημασία δὲν ἔχει μόνον αὐτὴ– ὁ ὁποῖος θὰ φιλοξενήσει τὰ χειρόγραφα μιᾶς συλλογῆς, ἀλλὰ οἱ συνθήκες προστασίας πού διασφαλίζονται ἐκεῖ. Τὰ προβλήματα ἀσφάλειας ἀπὸ κλοπὴ καὶ πυρκαγιά, πού στὸ παρελθὸν ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ κριτήριον, σήμερα, ἂν καὶ δὲν παύουν νὰ θεωροῦνται πρώτης προτεραιότη-
τας¹⁶, νομίζουμε ὅτι περιορίζονται ἐπαρκῶς χάρις σὲ τεχνολογικὲς λύσεις. Τὰ δυσπρόσιτα Κατηχούμενα δὲν χρησιμοποιοῦνται, ἀλλὰ ἔχουν ἀντικατασταθεῖ εἴτε ἀπὸ κατάλληλα διαμορφωμένους χώ-
ρους σὲ πτέρυγες τῶν μονῶν εἴτε ἀπὸ ἀνεξάρτητα κτίρια, ἐνῶ σὲ πέντε περιπτώσεις τὰ χειρόγραφα παραμένουν στὸν πύργο¹⁷. Με-
γάλη σημασία δίνεται σὲ παράγοντες ὅπως ἡ κατάλληλη θερμο-
κρασία, ἡ ὑγρασία, ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ προστασία τῶν κωδίκων ἀπὸ
ἔντομα καὶ σκόνη. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες
προτιμήθηκε –ὅπως καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες συλλογὰς τοῦ ἑλληνικοῦ
χώρου– ἡ φθιγὴ καὶ εὐκόλη λύση τῶν θηκῶν γιὰ χειρόγραφα ἀπὸ
λινοῦ ὕφασμα, πού ὡστόσο σήμερα ἀμφισβητεῖται, καθὼς σὲ περι-
πτώσεις κακῆς κατασκευῆς (μὲ διαστάσεις πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὲς

¹⁵ Γιὰ τὴ διάκριση αὐτὴ βλ. Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁθῶ, *Μνήμων* 11 (1987) 83-122, σ. 89-97.

¹⁶ Πυρκαγιὰς ὅμως σημειώνονται ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ μονὰς τοῦ ἑλληνικοῦ χώ-
ρου, ὅπως τὸ 2004 στὴ Μονὴ Χιλανδαρίου, τὸ 2010 στὴ Μονὴ Προδρόμου Σε-
ρῶν καὶ πρόσφατα, τὸ 2017 καὶ τὸ 2020 στὴ Μονὴ Βαρνάκοβας.

¹⁷ Τὰ Κατηχούμενα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη ὡς βιβλιοθήκες μόνο
στὶς Μονὰς Ἐσφιγμένου καὶ Κωνσταμονίου. Στὸν πύργο παραμένουν τὰ χει-
ρόγραφα τοῦ Πρωτάτου καὶ τῶν Μονῶν Βατοπεδίου, Παντοκράτορος, Ζωγράφου
καὶ Δοχειαρίου. Γιὰ τὸν σημερινὸν χώρο τῆς βιβλιοθήκης κάθε ἀγιορειτικῆς
μονῆς βλ. τὰ χωριστὰ κεφάλαια τοῦ Φ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Βιβλιοθήκες τῶν
Ἱερῶν Μονῶν, στὸ: *Λόγιοι καὶ λογιόσυνη* (ἔ.π. σμ. 12), σ. 84-125.

του κάθε κώδικα) μπορούν να τους προκαλέσουν φθορά κατά την έξαγωγή και είσαγωγή τους σε αυτές.

Οί νέοι, οργανωμένοι χώροι, στους οποίους φυλάσσονται τα άγιορειτικά χειρόγραφα, αν και προσφέρουν άριστες συνθήκες εργασίας για τους έρευνητές –σε σύγκριση μάλιστα με το παρελθόν–, δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν τις δυσκολίες πρόσβασής τους σε αυτά. Παρόλο που η μετάβαση και η διαμονή στο “Άγιον Όρος” σήμερα ελάχιστη σχέση έχουν με τις περιπέτειες που διηγούνται παλαιότεροι έρευνητές, και παρά το πλήθος των σχετικών πληροφοριών και φωτογραφιών που υπάρχουν στο Διαδίκτυο, η επίσκεψη και η έρευνα στις εκεί βιβλιοθηκές φαντάζει στον νοῦ των περισσοτέρων ως ταξίδι στο άγνωστο, γεγονός που αποτυπώνεται κυρίως στις συχνές ερωτήσεις που δεχόμαστε οί έλληνες από ενδιαφερόμενους ξένους συναδέλφους. “Η αλήθεια είναι ότι το ταξίδι στον απομονωμένο από τον υπόλοιπο κόσμο Άθωνα δεν υπήρξε ποτέ εύκολη υπόθεση, ενώ πολύ πιο δύσκολη ήταν η πρόσβαση στις βιβλιοθηκές του, για την επίτευξη της οποίας οί περιηγητές έφοδιάζονταν με έγγραφα εκκλησιαστικών ή κοσμικών αρχόντων ή υπόσχονταν ευφάνταστα ανταλλάγματα, όπως εκείνα του Μηνᾶ Μηνωίδη τον 19ο αιώνα¹⁸. Οί μοναχοί από τότε που συνειδητοποίησαν τή μεγάλη επιστημονική αξία των χειρογράφων τους και τους συνακόλουθους κινδύνους έξαπάτησής τους έγιναν περισσότερο επιφυλακτικοί, ενώ ασφαλώς δεν πρέπει να ξεχνᾶμε

¹⁸ Κατά τις αποστολές του στον Άθωνα για λογαριασμό τής γαλλικής κυβέρνησης (1841-1843) ο Μηνωίδης ήταν έφοδιασμένος με συστατικές επιστολές τόσο του Γάλλου ύπουργού Δημοσίας Έκπαίδευσης όσο και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ενώ μεταξύ των ανταλλαγμάτων που προσέφερε ή σκόπευε να προσφέρει περιλαμβάνονται βοήθεια για περιουσιακά ζητήματα των μονών, πίνακες ζωγραφικής Γάλλων ζωγράφων, θεραπεία Άγιορειτών που άσθενοῦσαν και συγγραφή μιᾶς Άκολουθίας. Βλ. Ζ. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, “Η διασπορά χειρογράφων του Άγίου Όρους σε βιβλιοθήκες του έξωτερικού. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου-Μηνᾶ Μηνωίδη, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Άθήνα 2001, σ. XXXVII-XXXVIII, 3-5, 257-258, 341, 343, 421 σημ. 3.

ὅτι γιὰ τὸν ἀγιορείτη βιβλιοφύλακα ἢ ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐπιστήμονα –ἀκόμη καὶ ὅταν ζητᾶ ἀπλῶς τὴν ἀποστολὴ φωτογραφιῶν– ἀποτελεῖ μία ἀκόμη χρονοβόρα ὑποχρέωση ἀνάμεσα στὶς πολλὰ τῶν καθημερινῶν διακονημάτων του. Τέλος οἱ δυσκολίες αὐτὲς συνδέονται καὶ μὲ τὴ μοναστικὴ φιλοσοφία, στὴν ὁποία ἡ λογικὴ τῆς δοκιμασίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπολαβὴ ἑνὸς ἀγαθοῦ (ἢ μιᾶς ὑπηρεσίας) παραμένει πάντα ζωντανή. Ὡστόσο θὰ ἦταν ἄδικο νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς ἀδύνατη τὴν εἴσοδο σὲ ὅλες τὶς συλλογὲς χειρογράφων. Στὶς περισσότερες ἀθωνικὲς μονῆς συναντοῦμε σήμερα ἐξαιρετικὰ μορφωμένους μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι κατανοοῦν ἀπολύτως τὶς ἐπιστημονικὲς προθέσεις καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν μελετητῶν καὶ προσπαθοῦν νὰ τοὺς βοηθήσουν μὲ κάθε τρόπο, κατέχοντας πολὺ συχνὰ καὶ οἱ ἴδιοι τὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα, μὲ τὰ ὁποῖα συνδέεται τὸ ὕλικὸ τῶν συλλογῶν τους, ἐνῶ ἔχει μεγάλη σημασία ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ βιβλιοθηκᾶριοι συνήθως γνωρίζουν καλὰ τὸ περιεχόμενο τῆς βιβλιοθήκης τους.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ζήτημα τῆς φυσικῆς πρόσβασης στὶς ἀθωνικὲς συλλογὲς δείχνει νὰ ἔχει φθάσει στὰ ἀντικειμενικὰ ὅρια τῆς βελτίωσής του, καταλήγουμε στὸ περισσότερο ἴσως ἐπιτακτικὸ αἴτημα τῆς ἐποχῆς μας γιὰ ἐξ ἀποστάσεως μελέτη τοῦ περιεχομένου τους, δηλαδὴ στὴν ψηφιοποίησή του, καὶ στὴν παράλληλη ἀναλυτικὴ καταγραφή – καταλογογράφησης του. Τὸ ζήτημα καὶ πάλι δὲν ἐμφανίζεται ἐκ τοῦ μηδενός, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῆς παλαιᾶς –ἤδη ἀπὸ τὶς ἀποστολὲς τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρι στὸν Ἄθωνα, στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα– προσπάθειας ξένων νὰ καταγράψουν τὰ χειρόγραφα ποὺ τοὺς φαίνονταν ἐνδιαφέροντα καὶ νὰ ἀντιγράψουν ὅσα δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποκτήσουν¹⁹. Ἐκτοτε, καὶ μέχρι τὸν

¹⁹ Γιὰ τὶς ἀποστολὲς τοῦ Λάσκαρι (1490 καὶ 1491-1492) βλ. ANNA PONTANI, *Per la biografia, le lettere, i codici, le versioni di Giano Lascaris, στὸ: Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV. Atti del Convegno internazionale* (Trento, 22-23 ottobre 1990), ἐπιμ. MARIAROSA CORTESI – E. V. MALTESE [Collectanea 6], Napoli 1992, σ. 363-433. — S. GENTILE, Lorenzo e Giano Lascaris. Il fondo

19ο αιώνα, οί προσπάθειες καταγραφής συνεχίσθηκαν –ένίοτε και από τους ίδιους τους Άγιορείτες, αλλά με διαφορετικό σκοπό–, για να φθάσουμε στην εποχή του Σπυρίδωνος Λάμπρου, όπου πλέον έγκαινιάζεται ή αναλυτική συστηματική περιγραφή του ύλικου, που ανταποκρίνεται τόσο στις ανάγκες τής επιστημονικής κοινότητας όσο και στην έσωτερική ανάγκη διαφύλαξης τών κειμηλίων τών μονών²⁰. Από τήν άλλη, ή αντιγραφή κειμένων αποτελούσε ανέκαθεν ένα δύσκολο έργο, τò όποιο όμως γνώρισε νέες δυνατότητες με τήν ανακάλυψη τής φωτογραφίας. Άκολούθως, και για όλο τόν 20ό αιώνα, ή φωτογράφηση και καταλογογράφηση αποτέλεσαν βασικούς στόχους στην όργάνωση τών βιβλιοθηκών, που όμως έπρεπε να αντιμετώπισουν δυσκολίες προερχόμενες από τόν μεγάλο όγκο του ύλικου, τήν εύλογη καχυποψία τών Άγιορειτών, αλλά και ένα περιβάλλον εργασίας με έλλείψεις σε πρακτικές εύκολίες. Μέσα σε αυτό τò πλαίσιο ή συγκρότηση τής συλλογής μικροταινιών του Πατριαρχικού Ίδρύματος Πατερικών Μελετών τή δεκαετία του 1970 αποτέλεσε έναν πραγματικό άθλο, και μέχρι σήμερα προσφέρει στους έρευνητές ύλικό που διαφορετικά θα παρέμενε δυσπρόσιτο.

Στά τέλη του 20ού αιώνα έμφανίσθηκαν οί πρώτες εργασίες έξαντλητικής περιγραφής χειρογράφων σύμφωνα με τις σύγχρονες επιστημονικές προδιαγραφές, ένίοτε μέρος συνολικών προγραμμάτων καταλογογράφησης –όπως λ.χ. στη Μονή Ίβήρων–, με τήν

greco della biblioteca medicea privata, στό: *Lorenzo il Magnifico e il suo mondo. Convegno internazionale di studi* (Firenze, 9-13 giugno 1992), έπιμ. G. C. GARFAGNINI [Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, Atti di Convegni 19], Firenze 1994, σ. 177-194. — Ζ. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, Οί άθωνικές βιβλιοθήκες τόν δέκατο πέμπτο αιώνα. Οί μαρτυρίες τών περιηγητών, *Άθωνικά Τετράδια* 3 (ύπό έκδοση).

²⁰ Για τις κυριότερες από τις παλαιές προσπάθειες σύνταξης καταλόγων τών άθωνικών συλλογών βλ. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, Βιβλιοθήκες τών ιερών μονών (ό.π. σημ. 14), σ. 78-79.

προσπάθεια νὰ συνεχίζεται καὶ σήμερα²¹. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νέοι ἢ συμπληρωματικοὶ κατάλογοι δημοσιεύθηκαν γιὰ τὶς Μονὲς Ἰβήρων, Βατοπεδίου, Σίμωνος Πέτρας, Ξηροποτάμου, Χιλανδαρίου καὶ γιὰ τὴ Σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων, ἐνῶ σημαντικοὶ εἶναι καὶ οἱ εἰδικοί κατάλογοι εἰκονογραφημένων καὶ μουσικῶν κωδίκων. Δίπλα σὲ αὐτοὺς ἐμφανίσθηκαν πολύτιμες μελέτες πού, χωρὶς νὰ εἶναι κατάλογοι, δίνουν ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο ὀρισμένων συλλογῶν, ὅπως λ.χ. τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου. Σὲ ἐξέλιξη, δέ, βρίσκονται καὶ ἄλλες ἐργασίες, ὅπως στὴ Μονὴ Φιλοθέου, στὴ Μονὴ Παντοκράτορος – ἢ ὁποῖα δίνει ἤδη τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα μὲ τὰ ἀγιολογικῶν περιεχομένου χειρόγραφα–, ἀλλὰ καὶ ξανὰ στὴ Μονὴ Ἰβήρων –μὲ καταλόγους τόσο γενικοὺς ὅσο καὶ τῶν χρονολογημένων χειρογράφων– καὶ Βατοπεδίου. Συγκριτικὰ, μάλιστα, μὲ τὴ δραστηριότητα στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, θὰ λέγαμε ὅτι ὁ Ἄθωνας αὐτὴ τὴ στιγμή φαίνεται νὰ φιλοξενεῖ τὰ περισσότερα προγράμματα καταλογογράφησης κωδίκων²². Ὅλα αὐτὰ ἀποσκοποῦν σὲ ἔντυπους καὶ ὄχι διαδικτυακοὺς καταλόγους, καὶ μάλιστα συμβατικοῦ μεθοδολογικῶν τύπου, καθὼς οἱ νέου τύπου, στοὺς ὁποίους συχνὰ υἱοθετεῖται ἡ περιγραφή κατὰ κωδικολογικὲς ἐνότητες, δὲν φαίνεται

²¹ Γιὰ τὸ πρόγραμμα καταλογογράφησης τῆς Μονῆς Ἰβήρων βλ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων* (ὀ.π. σημ. 11), σ. ιε'-ις'.

²² Γιὰ τοὺς πρόσφατους καταλόγους καὶ τὶς ἐργασίες καταλογογράφησης πού βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὸν ἑλληνικὸν ἄθωνο, βλ. Ζ. MELISSAKIS, *Cataloguing Greek Manuscripts in Greece. Recent Progress, Current Developments, Future Efforts and the Case of the Monastery of Patmos*, στὸ: *Greek Manuscript Cataloguing: Past, Present, and Future*, ἐπιμ. PAOLA DEGNI – P. ELEUTERI – MARILENA MANIACI [Bibliologia 48], Turnhout 2018, σ. 67-73 (67-68 οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἄθωνικὲς συλλογές). Γιὰ ὅλα τὰ δημοσιεύματα ἀπὸ τὸ 1995 κ.έ., καθὼς καὶ ἐκεῖνα πού εἶναι διαθέσιμα στὸ Διαδίκτυο βλ. OLIVIER, *Supplément au répertoire* (ὀ.π. σημ. 5), σ. 473-551 (ἀρ. 1094-1163).

ἀκόμη νὰ κερδίζουν τοὺς ἐρευνητές, ὄχι μόνον στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ διεθνῶς²³.

Ὡς πρὸς τὶς ἐργασίες ψηφιοποίησης –καὶ τῆς συνακόλουθης συνοπτικῆς τεκμηρίωσης–, τὴ δεκαετία 2000-2010 τὸ πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» ἔφερε τὶς πρῶτες σὲ ὀρισμένες μονές (Μονές Παντοκράτορος καὶ Σίμωνος Πέτρας), ἐνῶ πρὸ λίγου καιροῦ ὀλοκληρώθηκε ἡ μνημειώδης «Ἀθωνικὴ Ψῆφιακὴ Κιβωτός», στὴν ὁποία συμμετείχαν δεκατρεῖς μονές, ὄχι μόνον μὲ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ μὲ κάθε εἶδους κειμήλιά τους (ἀρχεῖακὸ ὕλικό, ἔντυπα, φορητὲς εἰκόνες κ.ἄ.). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν προγραμμάτων, στὸ Διαδίκτυο ὑπάρχουν βάσεις δεδομένων μὲ ποικίλο ὕλικό, ὅπως ἡ «Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη», μὲ ψηφιοποιημένες ἐπιστημονικὲς μελέτες ἀθωνικοῦ ἐνδιαφέροντος, καὶ τὰ «Κύρτου Πλέγματα» τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται βάση μὲ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἄλλοτε ἀγιορειτικοὺς κώδικες ποὺ διεσπάρησαν ἐκτὸς Ἰθωνῶν²⁴. Ὡστόσο, ἂν καὶ ἡ ἔντονη αὐτὴ δραστηριότητα ὑπόσχεται ὅτι στὸ μέλλον οἱ συλλογές τοῦ Ἁγίου Ὁρους θὰ εἶναι εὐκόλα προσιτὲς σὲ ὅλους, ἡ μικροταινία καὶ ἡ παραγγελία ψηφιακῆς φωτογραφίας φαίνεται ὅτι θὰ παραμείνει ἀκόμη γιὰ κάποια χρόνια ἡ μόνη λύση γιὰ τοὺς ἐρευνητές.

zmelis@eie.gr

²³ Ἀσφαλῶς, διαδικτυακὲς εἶναι οἱ περιγραφὲς ποὺ πραγματοποιοῦνται καὶ συνοδεύουν ὡς τεκμηρίωση ἔργα ψηφιοποίησης χειρογράφων, ὅπως αὐτὲς στὸ πλαίσιο τοῦ προαναφερθέντος προγράμματος «Ἀθωνικὴ Ψῆφιακὴ Κιβωτός»· βλ. παραπάνω, σημ. 7.

²⁴ <<http://athoslibrary.blogspot.com>>. — <<http://kyrtouplegmata.eie.gr/>> (τελευταία ἐπίσκεψη στίς 26 Ἰουλίου 2019).